

սիայում ու Եվրոպայում: Վաղարշապատում գտնված հունարեն արձանագրությունը պետք է փորագրված լինի հենց այդ տարին⁹⁰: Արձանագրության բնագրից իմանում ենք, որ էլիսու Վալենտը, որը Վաղարշապատում կանգնած Ապոլլինարյան լեգեոնի խիլիարքոս էր, տապանաքար է դնում միաժամանակ մահացած 35 տարեկան կնոջը և 10 տարեկան դստերը⁹¹:

Արձանագրության մեջ հիշատակված էլիսու Վալենտը հանդիսանում էր Հայաստանում և թերևս Իբերիայում (Վիրք) ու Ալքանիայում (Աղվանք) տեղավորված հռոմեական բանակի առաջին հրամանատարներից մեկը⁹²: Հայաստանի պահպանումը, հավանաբար, հանձնարարվել է XV Apollinaris լեգեոնին:

Վաղարշապատի մ. թ. 176 թվականի լատիներեն արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր ժամանակ 173—176 թվականներին Վաղարշապատում էր տեղավորված հռոմեական կայազորը, Կապադովկիայի լեգատ Արիոս Անտոնինոսի հրամանատարության ներքո, որը բաղկացած էր XII Fulminata և XV Apollinaris լեգեոնների երկու շոկատներից (vexillatio) և այլ զորամասերից: Իմանում ենք նաև, որ կառուցվել է ամրություն, որի պատի մեջ դրված է եղել տվյալ արձանագրությունը⁹³:

Մյուս լատիներեն արձանագրությունը թվագրվում է 185 թվականով: Կայսեր՝ Կոմոդոսի (180—192) անունը շնչված էր նրա մահից հետո, ինչպես և շատ ուրիշ արձանագրությունների մեջ: Արձանագրությունից իմանում ենք, որ շարունակվում էին Վաղարշապատի միջնաբերդի ամրությունների շինարարական աշխատանքները XV Apollinaris լեգեոնի զորամասերի կողմից, Կապադովկյան զինվորական շրջանի լեգատ Կելիոս Կալվինի ընդհանուր հրամանատարության ներքո. աշխատանքների անմիջական ղեկավարն էր ցենտուրիոն Ավրելիոս Լաբրասը:

Հիշատակված արձանագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ Սոհեմոսի գահակալության տարիներին՝ 163—186 թվականներին (23 տարի), Վաղարշապատում տեղավորված են եղել հռոմեական զորամասերը, որոնք պիտի պաշտպանեին Հռոմի շահերը⁹⁴:

5. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԴԱԿԱՆ ԻՇԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վաղարշ Բ՝ թագավոր Մեծ Հայքի: Անտիկ աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել, թե Սոհեմոսից հետո ով է թագավորել Հայաստանում: Մնում են Մովսես Խորենացու տվյալները, որոնք այս ժամանակաշրջանի համար ավելի հավաստի են: Միայն պիտի նշել, որ Պատմահայրը Վաղարշ Ա-ին և Բ-ին միացնում է և խոսում մեկ թագավորի՝ Վաղարշի մասին, որը գահա-

⁹⁰ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 261—261, հառկապես էջ 269:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹² Տե՛ս Մ. Ի. Ростовцев, Новая греческая надпись из Эмнеадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб, 1915, էջ 245—246:

⁹³ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 262—267:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270: Նաև՝ Հ. Յ. Առաքյալ, Փաղաքական վերաբերություններ..., էջ 223, ծան. 2:

կալել է Տիգրան Վերջինի (իմա՝ Սոհեմոսի) մահից հետո⁹⁵, Հերոդիանոսի (շուրջ 170—240) կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ հայոց թագավորը վերին աստիճանի զգույշ և չափավոր քաղաքականություն է վարում, չեղորդ դիրք բռնելով պարթևների հանդեպ և խուսափելով օգնել նրանց։ Այս հանգամանքը իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ Վաղարշ Բ-ը Վաղարշ Ա-ի սերնդից էր, նրա թոռն էր կամ եղբորորդին, և ոչ պարթևների նոր դրածո-Ապագայում թերևս նոր նյութեր գտնվեն այս հարցին որոշակի պատասխան տալու համար։

2. Մանանդյանը, հիմնվելով Հերոդիանոսի վկայությունների վրա, ցույց է տալիս, որ Հռոմեական կայսրության մեջ ծագած գահակալական կռիվների ժամանակ իբրև հռոմեական կայսր Պետկեննիոս Նիգերին են ճանաչել պարթևաց թագավոր Վաղարշ Դ-ը (191—208), Օսրոյենե-Նդեսիայի թագավոր Արգար Թ-ը և Հատրաչի թագավոր Բարսեմիոսը։ Վերջին երկու թագավորները նույնիսկ ռազմական օգնություն են ցույց տվել նրան։ Միայն Մեծ Հայքի թագավոր Վաղարշ Բ-ն էր, որ մնաց չեղորդ և հրաժարվեց օգնել Նիգերին։

Այս տեղեկությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Սոհեմոսի մահից հետո (186 թվական), Հռոմեական կայսրության մեջ տեղի ունեցող գահակալական կռիվների պայմաններում, Հայաստանից վճռվել են Վաղարշապատում կանգնած հռոմեական ռազմական ուժերը։

Նիգերը, — վկայում է Հերոդիանոսը, — մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հատրացոց թագավորների մոտ՝ խնդրելու նրանցից օգնություն։ Արդ՝ Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չէ օգնելու, սակայն եթե Սեվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել, իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրե իր կուսակալներին զորք գումարել. այսպես էին նրանք սղվորաբար անում, երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև չունեին վարձկան զորք և մնալուն զինապարտներ։ Հատրացոց թագավորն ուղարկեց օգնության Նիգերին աղեղնավորների մի զունդ⁹⁶։

Հռոմեական կայսրության խառնակ վիճակին վերջ է դնում Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը, որը հաղթեց իր ախոյան Նիգերին (վերջինս սպանվեց Կիլիկիայում 194 թվականի աշնան սկզբներին) և եկավ Միջագետք, որպեսզի պատժի Նիգերի դաշնակիցներին։ Հերոդիանոսը պատմում է.

«Արդ՝ պատրվակ բռնելով, որ Հատրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերին՝ նա (Սեվերոսը) արշավեց Արևելք։ Գալով այստեղ նա ուզեց ներխուժել Հայաստան։ Բայց հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն։ Եվ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության, առաջ շարժվեց Հատրացոց դեմ»⁹⁷։

Ինչպես տեսնում ենք, Հռոմի և Հայաստանի միջև ձևավորվում էին քաղաքական փոխհարաբերությունների այն ձևերը, որոնք բնորոշ էին հետագայի համար (IV դարում)։

Վաղարշ Բ-ի ճիշտ դիրքորոշումը երևան եկավ նաև Միջագետքում։ Այս-

95 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ԿԻ։

96 Մ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 52։

97 Նույն տեղում, էջ 52—53։

տեղ ևս, ինչպես Հայաստանում Սոհեմոսի մահից հետո, տեղական կախյալ թագավորությունները՝ Ադիաբենեն և Հատրենեն, գրավել էին հռոմեական ամբարձրությունները և պահանջում էին, որ կայսրության օկուպացիոն զորամասերը դուրս գան այն տեղերից և այդ երկրամասերը վերադարձվեն իրենց: Սակայն վերստին ուժեղացած կայսրությունը հասկանում էր այդ վայրերի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը Արևելքում՝ Հռոմի գերիշխանությունը ամրապնդելու համար, ուստի Սեպտիմիոս Սեվերոսը 195 թվականին, գալով Միջագետք, փտարեց ապստամբներին և նույնիսկ նվաճեց նոր երկրամասեր: Սակայն մեկ տարի հետո (196 թվական) Սեվերոսի և Ալեքինոսի միջև ծագեց գահակալական նոր պատերազմ, որը օգտագործեց պարթևների թագավոր Վաղարշ Դ-ը (191—208), վերադարձնելով Միջագետքը և պաշարելով Մծբին քաղաքը:

197 թվականին Սեվերոսը Ալեքինոսին հաղթեց և նորից եկավ Ասորիք: Օսրոյենե-Նդեսիայի թագավոր Արգար Թ-ը վերստին հայտնեց իր հպատակությունը կայսրության, իսկ Վաղարշ Դ-ը Մծբինի պաշարումը վերացրեց և հտքաշվեց: Սեվերոսը կարգավորելով գործերը Միջագետքում, 198 թվականին, իր զորքով Եփրատի ափով իջավ Բարեկունիա: Այստեղ հռոմեական զորքերը նորից վերցրին Բարեկուն և Սելևկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կարգադրությամբ արդեն ավերված ու դատարկված էին, իսկ Տիգրոն քաղաքը մատնվեց կողոպուտի ու կոտորածի⁹⁸:

Հռոմեական կայսրության սահմանները, այդպիսով, առաջ քաշվեցին դեպի արևելք՝ մինչև Տիգրիս գետը: Կայսրության այս ավանդուստում Միջագետքի ռազմական կենտրոնը դարձավ Մծբինը, իսկ նրա թիկունքում մնացած Օսրոյենե-Նդեսիայի թագավորությունը շարունակում էր մնալ Հռոմից կախյալ պետություն:

Հայաստանի ռազմական նոր կազմակերպությունները: Սեպտիմիոս Սեվերոսի արշավանքների ժամանակ Արևելքում Մեծ Հայքը ոչ միայն շտուգեց, այլև որոշ արտոնություններ ձեռք բերեց: Կցկտուր տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ այն ռազմական սիստեմը, որը սկսեց ձևավորվել դեռևս 166 թվականից սկսած, ավարտվեց Վաղարշ Բ-ի և Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ: Մեծ Հայքի թագավորությունը և, ինչպես երևում է, նաև Վիրքը և Աղվանքը, մտնում էին Կապադովկյան գլխավորական համակարգի մեջ, կազմակերպություն, որ նախատիպ էր հանդիսանում հետագայում Բյուզանդիայում հայտնի բանակաթեմերի:

Ըստ այդ սիստեմի, Մեծ Հայքը պահպանելու էր մշտական հեծելազոր, որի գերազույն հրամանատարը պիտի լիներ հայոց սպարապետը: Հայկական հեծելազորի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնել էր յուրաքանչյուր տարի վճարել որոշ դրամական նպաստ: Մարկվարտը ենթադրում է, որ Սեպտիմիոս Սեվերոսից սկսած հայկական հեծելազորը այս նպատակը տրամադրում էր Կովկասյան անցքերը պաշտպանելու համար⁹⁹: Օրինակ, 217 թվա-

⁹⁸ S^h Cass. Dio, LXXV, 9, 4. Նաև՝ Հ. Մաճեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 53—54:

⁹⁹ S^h J. Marquart, *Eränsäht nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i* Berlin, 1901, էջ 102:

կանին, երբ Հայաստանում Թագավորեց Տրդատ Բ-ը, Դիոն Կասիոսի վկայությամբ, այն «փողը, որը ստացվում էր հռոմեացիներից յուրաքանչյուր տարի՝ Տրդատը հույս ունեւր, որ կստանա»¹⁰⁰։ Այս փաստը, անշուշտ, ինքնին վկայում է այն կարևորության մասին, որ ունեցել է հայկական հեծելազորը Հռոմեական կայսրության համար և, բնական է, այս ժամանակաշրջանից բարձրանում է Հայոց սպարապետի դերը հայկական արքունիքում։ Սպարապետության գործակալությունը պիտի հետին պլան մղեր մյուս գործակալությունները։

Այս ժամանակաշրջանում տակավին շարունակվում էին ալանների ներխուժումները Անդրկովկաս և Հայաստան։ Ալաններին ցեղակից էին մասքութները, վաչկատուն ցեղ, որ տարածված էր Կուրի գետաբերանից հյուսիս՝ մինչև Սամուր գետը։ Այստեղ էր գտնվում Մազքթաց Արշակունիների Թագավորությունը, որը մշտական սպառնալիք էր հանդիսանում Աղվանքի, Հայաստանի և Ատրպատականի համար։ Թեպետ հորենացին գործ է ածում ուշ շրջանի ցեղանուններ (խազիրներ, բասիլներ), այնուամենայնիվ պարզ է, որ ներխուժումը տեղի է ունեցել «Ճորա դունից», որի տակ պատմագիրը հասկանում է Դերբենդի անցքը, իսկ այդ վաղ շրջանում այդ անունը պիտի կրեր այժմյան Շամախուց և Բաքվից հյուսիս գտնվող լեռնային անցքերից մեկը։ Ներանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բազմությունով և քաջամարտիկ մարդկանցով, նրանց բազմությունը կոտորելով՝ դիակները սփռում է դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հալածելով անցնում է Ճորա կապանով, այսինքն՝ դուրս է գալիս այժմյան հաշմազի դաշտը, որտեղ գտնվում էր «Մազքութք» երկիրը։ «Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կազմեցին, թեպետ քաջերը ներանց փախուստի մատնեցին, բայց Վաղարշը սպանվեց կորովի աղեղնավորների ձեռքով»¹⁰¹։ Այս դեպքը, ըստ Մարկվարտի ենթադրության, տեղի է ունեցել 198 թվականին¹⁰²։ Խորենացին բնութագրելով Վաղարշին, նշում է. «Ուրիշները լոկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով, քան շատերը թույլ Թագավորներին»¹⁰³։

Խոսքով Ա՝ Թագավոր Հայոց։ Պատերազմի դաշտում ընկած Վաղարշ Բ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ը, ինչպես ասում է Խորենացին, «պարսից Արտավան Թագավորի երրորդ տարում», այսինքն՝ ըստ Խորենացու ժամանակագրության, 196 թվականին, որ մոտավորապես ճիշտ է։

¹⁰⁰ Т. Моммзен. История Рима, т. V, էջ 370, ծան. 2: *Isak Cass. Dio*, LXXVIII, 27, 4:

¹⁰¹ Խորենացի, Բ, կհ։

¹⁰² *St' n J. Marquart*, *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, էջ 102, ծան. 4:

¹⁰³ Խորենացի, Բ, կհ։ Պատմագրության մեջ հետաքրքրություն է առաջացրել Վաղարշ Բ-ի և Խորենացու «Վաղարշակի» նույնացման հարցը։ Այդ նույնացմանը նպաստում է հայ Արշակունիների դինաստիայի ժառանգական դառնալը՝ Վաղարշ Բ-ի ժամանակներից։ Հ. Մանանդյանը այս կապակցությամբ եզրակացրել է, որ կարելի է ենթադրել, թե Խորենացու «Պատմության» Վաղարշակը, որը հայ Արշակունիների նախահայրն էր, հիշողություն և ոչ թե Տրդատ Ա-ի կամ պարթևական Թագավոր Վաղարշ Ա-ի, ինչպես այդ ընդունում են հայագետներից ոմանք, այլ Խոսրով Ա-ի հայր Վաղարշ Բ-ի (Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 58)։ Թերևս «Վաղարշակի» մեջ կան և Վաղարշ Բ-ի գծերը, բայց միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ նա հիմնականում, այնուամենայնիվ, կապվում է Տրդատ Ա-ի և նրա եղբոր՝ պարթևական Թագավոր Վաղարշ Ա-ի հետ։

Խոսարով Ա-ը իր Թագավորության սկզբում «անցնում է Մեծ լեռը (Կովկասյան լեռները), իր հոր մահվան վրեժն առնելու»¹⁰⁴։ Հաղթանակով վերադառնալով, նա «մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդվում է հռոմեացիներին»¹⁰⁵։ Բանասիրության մեջ ենթադրվում է, որ Եգիպտոսում, Թեբե քաղաքում գտնված հունարեն արձանագրությունը՝ «Խոսարով հայ տեսնալ զարմացալ» (Χοσροῦς ἄρμένιος ἰδὼν ἐθαύμασα) վերաբերում է այս Խոսարով Թագավորին¹⁰⁶։ Այս փաստերը ցուցանիշ են այն բանի, որ Խոսարով Ա-ի ժամանակ Հայաստանը գտնվել է նույն քաղաքական վիճակում, ինչ որ նրա հոր՝ Վաղարշ Բ-ի օրոք։

Այսպիսով, Վաղարշ Բ-ի և Խոսարով Ա-ի ժամանակից արդեն հաստատապես կարելի է խոսել հայ Արշակունիների ժառանգական դինաստիայի մասին, դինաստիա, որն այնուհետև հարատևեց մինչև 428 թվականը։ Նշած տվյալները հաստատվում են այժմ նոր փաստերով, որոնք պարունակում են Գառնիի նորագյուտ արամեերեն արձանագրությունը, որը հասել է խիստ թերի վիճակում։ Այնտեղ կարդացվում է. «(....) Թագավոր Մեծ Հայքի, որդի Վուրգաս (այսինքն՝ Վաղարշ) Թագավորին»¹⁰⁷։ Արձանագրությունը հնագրական տեսակետից թվագրվում է II դարի վերջերով—III դարի սկզբներով, այսինքն՝ հենց համընկնում է Վաղարշ Բ-ի որդի Խոսարով Ա հայոց Թագավորի տարիներին ու պակասող անունը նրանք պիտի լինեն¹⁰⁸։

Ամենևին բացառված չէ, սակայն, որ հորից-որդի իշխանության ժառանգականությունը հայ Արշակունիների մոտ սկսվել է էլ ավելի վաղ ժամանակներից¹⁰⁹։

Կարակալայի առեկյան առշավանքները։ Այս տարիներին Պարթևստանը՝ Արևելքի երբեմնի հզոր պետությունը, գտնվում էր իր անկման նախօրյակին։ 208 թվականին վախճանվեց Վաղարշ Դ-ը և պարթևական զահը ժառանգեց նրա որդին՝ Վաղարշ Ե-ը, իսկ Հռոմում Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց Անտոնինոս Կարակալան (211—217), որը փորձեց օգտագործել պարթևների թուլացումը և մեկ հարվածով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան։ Այդ ժամանակ գահակալական կռիվներ էին սկսվել Վաղարշ Ե-ի և իր եղբոր, Արտավան Ե-ի (213—226) միջև, որը պարթև Արշակունիների դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը եղավ։

104 Խոսենացի, Բ, ԿԵ։

105 Նույն տեղում։

106 Տճ՝ս 2. Տաշլան, Ազաթանգեղոս առ Գեորգյա ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 108 և շար.։ A. Böckh and Franz. Corpus inscriptionum graecarum, III (1853), 394, № 4821.

107 Տճ՝ս A. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни. ИФЖ, 1964, № 3, էջ 122.

108 Նույն տեղում, էջ 125։

109 II դ. Հայաստանի պատմության աղբյուրների ոլոթյան պայմաններում անհավանական չէ նույնիսկ, որ հայ Արշակունիների մոտ իշխանության ժառանգական անցման մեզ հայտնի խախտումները սոսկ բացառություններ են և բացատրվում են կոնկրետ պայմաններով, մինչդեռ ի սկզբանե օրինական է եղել ժառանգական անցումը։ Այս խնդիրը դեռ կարոտ է ուսումնասիրման (ծան. խմբ.)։

Անտոնինոս Կարակալլա կայսրը, որը իրեն երևակայում էր մի նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացի և տարված էր ամբողջ Առաջավոր Ասիան նվաճելու երազանքով, մտադրվել էր առաջին հերթին վերացնել Հայաստանի և Օսրոյենեի թագավորությունները, դրանք դարձնելով հռոմեական պրովինցիաներ։ Այդ նպատակով 215 թվականին կայսրը գալիս է Ասորիք, գերի է վերցնում Օսրոյենեի Արգար թագավորին, իսկ նրա երկիրը հռչակում հռոմեական պրովինցիա։ Այնուհետև Կարակալլան սիրալիք նամակ է ուղարկում հայոց խոսրով Ա թագավորին, նրան ևս հրավիրելով իր մոտ։ Բայց երբ խոսրով Ա-ը գնում է կայսեր մոտ, իսկույն ևեթ բանտարկվում է (216 թվական)։ Այս փաստը ցույց տվեց հայկական ավագանուն, որ հռոմեացիները միայն ժամանակավորապես էին «հովանավորում» Հայաստանը. որքան ամրապնդվում էր հռոմեական կայսեր իշխանությունը Տիգրիսի վրա, այնքան քիչ էին հաշվի առնում հռոմեացիները «բարեկամ և դաշնակից» Հայաստանի շահերը։ Հայ ժողովուրդը ապստամբություն է բարձրացնում։ Նրանց դեմ ուղարկվում է Թեոկրիտես զորավարը, սակայն շարաշար հաղթվում և դուրս է շարվում հայկական սահմաններից¹¹⁰։ Հայաստանում թագավորեց խոսրով Ա-ի որդի Տրդատ Բ-ը։

Տեսնելով, որ պարթևական Արշակունիների պետությունը փլուզման առաջ է կանգնած, Կարակալլան միջոցներ էր փնտրում դառնալ պարթևական գահի ժառանգ և տիրել պարթևական թագավորությանը։ Այդ նպատակին հասնելու համար նա խնդրում է Արտավան Ե-ից իր դուստրը տալ նրան կնություն, սակայն մերժում է ստանում։

Այս հանգամանքը կայսրը առիթ դարձրեց պատերազմ հայտարարելու պարթևներին։ Անցնելով Տիգրիս գետը, նա մտավ Ադիաբենե և առնելով մայրաքաղաք Արբելան, բանգել տվեց թագավորների գերեզմանները, և կարգադրեց նրանց աճյունը ցրել տալ, որից հետո նա վերադարձավ Նդեսիա՝ ձմեռելու (216 թվականի վերջերին)։ 217 թվականի գարնանը Կարակալլան նորից արշավանքի ելավ պարթևների դեմ, սակայն, դուրս գալով Նդեսիայից և դեռ խառանին չհասած, ապրիլի 8-ին սպանվեց իր զինվորներից մեկի ձեռքով։

Տրդատ Բ և Մակրինոս։ Կարակալլային հաջորդեց Մակրինոսը (217 թվական), որը երկու անգամ պարտություն կրեց պարթևներից Մծրինի մոտ, որից հետո հարկադրված նահանջեց Ասորիք։ Կայսրը Արտավան Ե-ի հետ խաղա-

Լավիոս Վերուի (161—169) դրամը

¹¹⁰ S^h Cass. Dio, LXXVII, 1—3. Նաև՝ Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 60։

ղոթյան պայմանագիր կնքեց, ըստ որի Միջագետքը տրվեց Հռոմին, իսկ Օսրոյենեի թագավորությունը վերականգնվեց իբրև կայսրության ենթակա պետություն: Ի հատուցումն պարթևներին հասցրած վնասների, Մակրինոսը պարտավորվեց վճարել նրանց 50 միլիոն դինար:

Մակրինոսը զիջողական քաղաքականություն վարեց նաև Մեծ Հայքի թագավորության հանդեպ: 217 թվականին բանտում մահացել էր Հայոց Խոսրով Ա թագավորը, ուստի կայսրը ոսկե թագ ուղարկեց նրա որդուն, Տրդատ Բ-ին, որն արդեն թագավորում էր Հայաստանում: Մակրինոսը վերադարձրեց Հայաստան Տրդատ Բ-ի մորը, որը 11 ամիս բանտում էր եղել, վերադարձրեց նաև հայերից առնված ավարը և ետ տվեց Տրդատ Բ-ին հայրենի կալվածքները Կապադովկիայում: Նոր գահակալած Տրդատ Բ-ը հույս ուներ նույնպես, որ հռոմեացիներին կատանա տարեկան այն նպաստը, որ տրվում էր իր հորը¹¹¹:

Պարթև Արշակունիների անկումը և Հայաստանի նոր գոյավիճակը: Առաջավոր Ասիայում այնպիսի իրադրություն էր ստեղծվել, որ Հռոմը այսուհետև պետք է շահագրգռված լիներ իր քաղաքականության ոլորտում ունենալ Մեծ Հայքի թագավորությունը: Պարթևները, հանձին Արտավան Ե-ի, վերջին հաղթանակներն էին տոնում իրենց ախոյան Հռոմեական կայսրության հանդեպ: Մի քանի տարի հետո՝ 224—227 թվականներին, Պարթևական թագավորության Պարսք երկրում ապստամբեց Արտաշիր Ա Պարպականը (224—241), Սասանի տոհմից, որը հիմնադիր եղավ պարսկական Սասանյան դինաստիայի: Պարթևական թագավորությունը վերացվեց և նրա փոխարեն համաշխարհային պատմության թատերաբեմ իջավ մի նոր, ավելի ուժեղ աշխարհակալություն՝ Սասանյան Իրանի թագավորությունը, որը տանում էր հակաարշակունյան քաղաքականություն, իսկ գաղափարախոսության բնագավառում նրա համար զորեղ զենք հանդիսացավ արդեն ձևավորված զրադաշտականությունը, որը խիստ թշնամական դիրք բռնեց հելլենիզմի հանդեպ: Սասանյանները ձգտում էին վերացնել Արշակունի դինաստիայի բոլոր այն ճյուղերը, որոնք դեռ թագավորում էին: Հայաստանը դառնում է Արշակունի դինաստիայի հալածական անդամների ապաստարան: Սասանյանները արդեն ժառանգաբար իշխող հայ Արշակունիներին, ինչպես նաև Հայաստանում ապաստան գտած պարթև Արշակունիներին դիտում էին իբրև պարսկական գահի պոտենցիալ թեկնածուներ, ուստի և ձգտում էին վերացնել հայ Արշակունիների թագավորությունը:

Ստեղծված պայմաններում հայ Արշակունիները կառչում են կայսրությանը, իբրև միակ ուժի, որ կարող էր պահպանել նրանց գոյությունը: Իսկ Հռոմը այսուհետև Մեծ Հայքի թագավորության «հովանավորի» դերում է հանդես գալիս: Հռոմը շահագրգռված էր Արմեիքում ունենալ որքան կարելի է ընդարձակ տեղիտորիայով հայկական թագավորություն, որը մշտապես ապահովում էր կայսրության թիկունքը Եփրատի կողմից: Սասանյանները, ընդհակառակը, շահագրգռված էին ունենալ փոքրիկ Հայաստան, իրենց դրածո թագավորներով, որոնք պետք է լինեին Սասանյան դինաստիայից:

¹¹¹ S^h Cass. Dio, LXXVIII, 26, 1—3, 27, 4: նաև՝ Հ. Մանեդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 61—62:

Այս հանգամանքները մեծ դեր խաղացին, որ ուշ-հեղինիստական Հայաստանը չընկալեց զրադաշտականությունը և հայ ժողովրդի մշակութային ու կրոնա-գաղափարախոսական կողմնորոշումը էլ ավելի է դառնում արևմտյան: Հայաստանը այս տեսակետից մի շարքում էր գտնվում Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի, Կապադովկիայի, Օսրոյենեի և Ադիաբենեի, Իբերիայի ու Աղվանքի հետ: Ուշ-հեղինիստական Հայաստանը կրոնա-գաղափարական տեսակետից պետք է հանգեր քրիստոնեական ուսմունքին և այդ բնագավառում ևս հակադրվեց Սասանյան Իրանին: Ստրկատիրական կարգերի համատարած ճգնաժամը, որ համակել էր ամբողջ Հին Աշխարհը, նպաստում էր այն ներքին պրոցեսներին, որ տեղի էին ունենում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Այդ զարգացումը ընթանում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման նշանաբանի սուկ: